

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О. Лисенко (Київ)

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ: методологія проблеми

Відразу відмовимося від спокуси апологетизувати соціальну історію як нову «парадигму», оскільки за нас це досить переконливо зробили Томас Кунс, Макс Вебер, Карл Лампрехт, Отто Гінце, Йозеф Мозер, Теодор Зельдін, Райхард Зідер, Гвідо Хауманн та інші науковці. Погоджуючись з тезою Т. Зельдіна про соціальну історію як «історію всеохоплюючу», все ж спробуємо обмежити дану розвідку рамками кількох проблем, дотичних до періоду Другої світової війни.

Напротивагу західним науковим школам радянські соціологи практично повністю ігнорували «спостереження зсередини», фіксацію внутрішнього сприйняття дійсності конкретними людьми. Класові підходи повністю витіснили наукові прийоми вивчення соціальних процесів. Імперативний статус теорії про примат суспільного над індивідуальним, домінуючий вплив ідеології на соціальні зв'язки і поведінку залишили обабіч дослідницького інтересу до рушіїв волі і мотивації вчинків окремих громадян. Радянські соціологи та історики базувалися на офіційній статистиці й макропроцесах, ігноруючи мікрорівень, повсякденну історію людини, яка протягом тривалого часу «жила поруч з ворогом».

У всі часи геополітичні стратегії, якими б ідеологічними атрибутами вони не супроводжувалися, врешті-решт фокусувалися на реалізації певних соціальних програм — завоюванні життєвого простору, упокоренні й експлуатації інших народів, колонізації, інтеграції в чужорідний соціум, мобілізації ресурсів інших соціальних спільнот тощо.

Змагальний інстинкт й природний потяг до експансії напружували сили тієї чи іншої нації в боротьбі за «місце під сонцем», в той час як асинхронність їх пікових позначок давала переваги то одній то іншій.

За мереживом ідейно-теоретичних спекуляцій довкола національної ідеї, лукавою апологетикою місійної ролі певної нації рельєфно проступають відверто прагматичні соціальні інтереси.

Вже на підступах до соціальної проблематики перед науковцями постає низка питань:

Якими були обриси соціального проекту гітлерівців для окупованих територій і чи можна взагалі вести мову про нього у скільки-небудь оформленому вигляді?

Чи існувала соціальна еліта на зайнятих загарбниками землях України?

Які соціальні дивіденди отримували різні групи населення?

В чому полягали відмінності соціальної політики у різних територіально-адміністративних утвореннях і статусу окремих соціальних груп?

Ці та багато інших питань вимагають зміни наукової парадигми, обґрунтування нових об'єктів дослідження, вибору відповідних наукових методик, корекцій понятійного апарату.

Воєнний стан різко трансформує конфігурацію усталених у певних часових відрізках соціальних утворень, перетворює на більш рухомі, взаємопроникні межі між ними.

Екзистенція війни робить можливим перетікання смислового навантаження звичних понять, зміну термінологічного апарату, який відображає складну діалектику швидкоплинних і динамічних подій.

Запитуючи себе: «Чого в цьому більше — закономірної обумовленості чи спонтанних сплесків і збігу обставин?, — неодмінно нашо́вхуємося на мінливу природу подій і здатність до безмежної еволюції й пристосування людських спільнот.

З цього впливає перше завдання істориків, які вивчають український соціум окупаційного періоду — стратифікація соціальних груп, визначення їх стратегій, а також рівня усвідомлення й задіяності кожною з них власних моделей соціальної поведінки.

Соціальна стратифікація українського суспільства радянської доби, очевидно має долати марксистську спадщину у вигляді жорстокої тріади: робітничий клас (авангардна сила), селянство (з рудиментами дрібнобуржуазності) й інтелігенція («прошарок»). Що можна запропонувати замість цього? В якості робочого поняття видається придатною дефініція «традиційні соціальні верстви».

Для початку схарактеризуємо критерії, які лежать в основі поділу на ці верстви:

1. До визначальних, іманентних рис традиційних соціальних верств слід віднести насамперед тривалий часовий проміжок їх генези та існування.

2. Другим, не менш важливим, критерієм виступають особливості соціально-економічного устрою і життєдіяльності, а саме: форми господарювання й отримання доходів, джерела формування родинного бюджету, характер праці, система соціальних цінностей, традиційний побут.

3. Досить рельєфно окреслені (а часто й юридично оформлені) суспільні функції, соціальний статус та соціальні пільги традиційних верств.

Залишаючи місце й для інших, менш сутнісних критеріїв, маємо підстави, аби до трьох перелічених традиційних соціальних верств додати ще дві **бюрократію*** та **військовослужбовців** (службовці т. зв. «силових відомств»).

Шукаючи підстави для виокремлення двох останніх верств, слід мати на увазі особливості складання партійно-радянської «командно-адміністративної системи». Бюрократія в СРСР на відміну від західної бюрократії формувалася як номенклатурна спільнота, якій притаманні відособленість, монополія на здійснення управлінських функцій, довічна систематична внутрішня ротація, наявність соціальних пільг. Компартійний орден привласнив собі практично необмежені повноваження, й абсорбуючи в себе представників інших традиційних верств, зрештою перетворився на складну, багатошарову, але цілком органічну й самостійну субстанцію.

Фактично перебуваючи у становищі службовців державного апарату, представники армії, міліції, пенітенціарних установ, спеціальних воєнізованих служб також витворювали окрему соціальну верству попри те, що можна помітити певні відмінності у функціях армії, НКВС чи тюремної і табірної охорони.

Війна дала імпульс дезінтеграції традиційних верств й утворенню тимчасових (лабільних) соціальних груп, або динамічних соціумів.

До тимчасових соціальних груп слід віднести спільноти, які утворюються внаслідок різких, кардинальних військово-політичних та соціально-економічних зрушень і катаклізмів. Саме такі передумови для їх появи створила Друга світова війна.

До тимчасових соціальних груп слід віднести військовополонених, інтернованих, «остарбайтерів», комбатантів, військових колаборантів, колаборантську бюрократію, евакуйованих вглиб СРСР, населення окупованих територій, в'язні ГУТАБу та нацистських таборів, депортованих, переселенців.

* Карен Свасьян називає їх «еквіпотенційним апаратом чиновників».

В умовах війни та окупації відбувається своєрідне перетікання традиційних соціальних верств, які розмиваються й атомізуються на тимчасові, хоча останні мають деякі риси традиційних верств.

Критерієм диференціації тимчасових соціальних груп виступають:

- а) порівняно нетривалий, обмежений період їх існування, або перебування в них;
- б) міграції як спосіб утворення чи функціонування;
- в) специфічні форми життєдіяльності;
- г) юридично закріплений, або неформально окреслений статус;
- д) особлива соціальна стратегія.

Усвідомлюючи деяку умовність другої позиції, додамо, що в цьому випадку мається на увазі та обставина, що майже всі динамічні, тимчасові, малі соціуми — це групи людей, які змушені були переміщуватися на значні відстані у різних фазах свого існування. В якості самостійного критерію ця складова виокремлена тому, що міграції обов'язково супроводжувалися зміною соціальних характеристик та умов.

Якщо конкретизувати передостанній пункт, необхідно звернути увагу, насамперед, на відмінності правового порядку. Такі тимчасові соціальні спільноти як військовополонені, депортовані, «остарбайтери» чи в'язні можуть бути кваліфіковані як «групи з обмеженою правоздатністю» чи «групи з обмеженим правовим статусом». Визначення межі цієї правоздатності є принципово важливим для з'ясування соціального статусу цих соціумів.

Т. Снайдер звертає увагу на принципи і практику класифікації населення, які були схожими для радянського і нацистського режимів. Вони однаково класифікували населення за національною ознакою (коли це диктувалося потребами політичної лінії на завойованих землях)¹. «Під час радянської та німецької окупації, — зазначає А. Заярнюк, — репресії і привілеї мали чітко виражений національний характер (незважаючи на те, що за радянської окупації маховик репресій повертався то проти одної, то проти другої національної групи).

Розвиваючи цю інтерпретацію, можна сказати більше — ця класифікація прив'язала індивідуальні долі до долі нації більше, ніж будь-яке інше культуртрегерство чи національно-просвітницька діяльність. Вона також утвердила принцип пояснення тих чи інших подій через поведінку тієї чи іншої національності та її характеристики. В обох випадках використовувалося поєднання національних образів з класовими, **соціальними (чи асоціальними)**: пани-поляки, партійці-євреї, селяни-українці. Ці поєднання виводили соціальну ідентифікацію виключно у сферу репрезентацій, поза межі реального щоденного досвіду й співвіднесення з реаліями виробництва, в той же час забезпечуючи легке і доступне пояснення власного ущемленого становища.

Очевидно, що ґрунт під такі репрезентації був підготовлений і самим українським національним дискурсом»².

І традиційні верстви і тимчасові соціальні групи мають власну соціальну стратегію.

Соціальну стратегію можна визначити за такими складовими:

- а) усвідомлення певних інтересів;
- б) перспективне цілепокладання;
- в) засоби і форми досягнення мети;
- г) алгоритм соціальної поведінки.

Фактологічне наповнення цих елементів має вивести на повноцінну картину, яка дає уявлення про генезу, функціонування і традиційних верств, і тимчасових соціумів.

Всіляко критикуючи «більшовицький устрій», нацисти не спромоглися запропонувати щось принципово нове і привабливе для місцевого населення.

Та вони й не ставили такої мети. Передвоєнні плани й висловлювання німецьких лідерів беззаперечно вказують на те, що для народу України готувалося колоніальне ярмо, витіснення на соціальну периферію з усіх провідних і престижних суспільних ніш, а також фізичне знищення зайвого «людського матеріалу».

Американський вчений Т. Мейсон дійшов висновку, що расове мислення і расова політика в найширшому значенні мали бути основою чи метою нового соціального порядку в національному і в континентальному масштабі³.

Заснована на таких засадах соціальна модель була позбавлена будь-якого гуманного наповнення і вже цим прирікала себе на несприйняття й відторгнення, що й підтвердили події 1941–1944 рр.

До певної міри критерієм зацікавленості гітлерівців певними соціальними проектами може слугувати рівень інтенсивності ідеологічних зусиль у тому чи іншому напрямі.

Можна виокремити два випадки, коли ця крива неухильно йшла в гору. Перший пов'язаний з прагненням Берліна використати сільськогосподарський потенціал України, що ставилося на рівень перспектив самого існування III рейху. Якщо виконання податкових зобов'язань і натурального контингенту можна було досягнути за допомогою відвертого силового тиску, то організація робіт у громадських і державних підприємствах вимагала більш гнучкої політики. З цією метою окупаційна адміністрація вдалася до широко закроєної популістської пропагандистської акції, в ході якої українському селянству нав'язувалась ідея «нового земельного устрою». Зрозумівши обмеженість суто експропріаційних заходів, нова влада вирішила зіграти на найбільш чутливому в селянській психології — почутті власника-індивідуала. Про декларативність і непідкріпленість реальними кроками цих планів свідчить той факт, що від червня 1943 р., коли на території рейхскомісаріату «Україна» вступив у дію відповідний закон, землю у приватну власність одержала мізерна частка селян.

Вдаючись до умовного способу, спробуємо уявити, як би розвивалися події, коли б окупація України тривала ще кілька років. Можна припустити, що тоді б у німців не залишилося альтернатив для стимуляції селянства до праці саме у такий спосіб. В іншому випадку економіку держави, яка вела війну на два фронти, очікував би неминучий колапс.

На ділі ж зволікання з вирішенням аграрного питання коштувало нацистам дуже дорого. Цілком вірогідну лояльність величезної маси сільського населення вони не зуміли купити ціною незначних змін у своїй доктрині освоєння східного «життєвого простору». Незначний відступ від рафінованих колонізаційних постулатів і певні організаційні кроки могли б дати режиму досить ґрунтовну соціальну опору на селі й непогані економічні дивіденди.

Однак непоступливість нацистських вождів і поразки на Східному фронті прискорили крах соціально-економічної політики Німеччини в Україні.

Другий приклад активізації ідеологічних акцій окупантів простежується у практиці залучення трудових ресурсів України в економіку рейху.

У кінці 1941 р. розгортається агітаційна кампанія, завдяки якій передбачалося одержати добровільну робочу силу для економіки рейху. Слід мати на увазі, що її успіх не в останню чергу пов'язаний зі складною соціально-економічною ситуацією на зайнятій вермахтом території республіки: дезорганізація виробництва, комунальних служб, системи охорони здоров'я і освіти створили психологічний фон, на якому мажорні кадри «*Wochenschau*», газетні публікації й листівки спрацювали досить ефективно.

Вчитаймося в наступні рядки одного з таких матеріалів: «У Німеччині одержите Ви працю і хліб. Німці забезпечать Вам людяне ставлення та добре існування. Ви дістанете від німців достатнє харчування. Ваші родини будуть

забезпечені. Ви можете постійно листуватися з Вашими рідними. Вашим вільним часом Ви можете розпоряджатись у Німеччині так, як Ви до цього звикли. Коли Ви працюватимете в Німеччині, Ви й Ваші родини займатимуть першість при розподілі землі та реманенту»⁴. Притаманна всій німецькій пропаганді демагогія проступає через кожне слово і в цьому документі. Характерно, що автори листівки оминули увагою проблему оплати праці. Та, як виявилось, і запропонованих умов вистачило, аби звабити сотні тисяч українських громадян залишити свій зруйнований соціум і поринути у невідоме.

Реальність виявилася зовсім іншою і про це нині багато пишуть фахівці, які займаються вивченням примусової праці та працевикористанням у той період.

Та, зосередивши увагу на засобах вербування робочої сили, умовах праці й утримання українських «остарбайтерів», ми ще не підійшли до з'ясування того, які соціальні наслідки мало вилучення 2,4 млн. громадян республіки для українського суспільства. А якщо до цього додати мільйони евакуйованих, депортованих, переселених, полонених, то проблема виростає до самостійного наукового напруження.

Різка зміна демографічної ситуації (вилучення найбільш репродуктивної частини населення, перекоси у співвідношенні вікових і статевих груп супроводжувалися руйнацією усталених соціальних інституцій і зв'язків. Неймовірно різке збільшення рівня смертності та зменшення народжуваності деформувало природний баланс, запрограмувало надзвичайно складні умови виходу багатьох мільйонів людей з війни. Враховуючи обставини правового характеру, особливостей соціальної конверсії, травматичний синдром, можна стверджувати, що війна зробила українське суспільство іншим. Уважне вивчення шляхів і засобів реінтеграції значних людських масивів в український соціум другої половини 40-х років, соціальної функції державних органів у цих процесах дозволить побачити, яким він став насправді у повоєнний період.

Специфічних методологічних підходів вимагає вивчення таких соціальних спільнот, які мають ірраціональну природу і водночас формалізовану організацію, причому їх члени одночасно є членами однієї, або кількох інших соціальних груп. Йдеться про віруючих та духовенство. У сучасній російській історіографії та релігієзнавчій літературі взаємини таких спільнот з державною трактуються як взаємодія корпорацій, наділених функцією інституційного насильства й спротиву дезінтегруючому впливу інших інституцій⁵. З точки зору функціональності форми взаємодії владних структур та релігійних об'єднань, принаймні на рівні їх управлінських ланок чи керівних центрів, більш придатні для теоретичної операціоналізації та систематизації. «Однак, — зауважує В. Войналович, — функціональний підхід, який присутній практично в усіх соціальних концепціях, де суспільство розглядається в системний спосіб, вимагає точки співвіднесення і, до того ж, не завжди задовільно пояснює колективні дії, котрі з погляду соціального цілого можуть видаватися дисфункційними. Іншими словами, форми соціальної адаптації/деадаптації колективу, члени якого об'єднані спільними віруваннями, форми та інтенсивність їхньої підтримки спротиву цілеспрямованій державній дії не можуть бути адекватно усвідомлені без введення у предметне поле дослідження культурних та релігійних змінних, без всебічного урахування, просто кажучи, того, в що ці люди вірять»⁶.

Маркерами самоідентифікації членів конфесійних об'єднань слугують не лише віросповідання, відвідування храмів та обрядова атрибутика, а й модель і стиль соціальної поведінки. Так, саме віруючі і священнослужителі найчастіше були ініціаторами добровільних акцій, що в умовах окупації потребувало таких якостей, як самопожертва і справжня, християнська любов до ближнього.

До кінця не з'ясованою залишається роль «фольксдойче» в реалізації колонізаційних проєктів Берліна. У соціальній системі координат, витвореній окупантами, етнічні німці, які мешкали на українських землях, посідали особнє місце. Розглядаючи «фольксдойче» як піонерів освоєння економічного простору на сході, вожді III рейху створювали такі умови для їх існування, які дозволили б їм після завершення війни повною мірою включитися в роботу на користь історичної батьківщини. Трактуючи дану категорію населення не лише як національну, а й як соціальну групу, «малий соціум», і застосовуючи компаративну методику, можна простежити основні вектори диференційованої соціальної політики нацистів на окупованих територіях.

У будь-якому суспільстві існують структури, які захищають чи обстоюють корпоративні інтереси чи інтереси певних соціальних груп (згадаймо хоча б середньовічні цехи, а пізніше професійні спілки, політичні партії, добродієві товариства та інші громадянські організації). Унікальність суспільної системи, генерованої більшовиками, полягає в тому, що в ній не залишилось місця для структури, яка б виконувала функцію соціального лобіювання. Уніфікація й одержавлення всіх громадських об'єднань позбавили суспільство, так би мовити, імунної системи, здатності відторгнення соціально безперспективних програм і корекції соціально безперспективної політики правлячої верхівки. Втративши своє першородне призначення, профспілки, які за визначенням мають опікуватися інтересами всіх професійних корпорацій, перетворилися в невід'ємну частину державного механізму. Тому населення виявилось заручником хворобливої схильності Кремля до експериментів.

Нацистський режим на окупованих територіях не допускав бодай формальних інституцій, які ставили перед собою завдання соціального захисту. Творчі спілки, створені зусиллями націоналістів у Києві, а також напівофіційно діючі у дистрикті «Галичина» Українське медично-санітарне об'єднання праці та Українське учительське об'єднання праці при всьому бажанні не можна віднести до повноцінних профспілок. Гітлерівці не дозволяли навіть припустити думку, що будь-хто може ставити під сумнів їх соціально-економічні заходи, а інтереси всіх верств українського суспільства їх зовсім не цікавили.

За цих умов соціальний захист населення брали на себе місцеві допоміжні органи управління та громадські об'єднання. Та якщо на території Генерального Губернаторства суспільна опіка вважалася одним з провідних напрямів їх роботи, то в рейхскомісаріаті «Україна» й військовій зоні можливості для амортизації негативних чинників істотно вплинути на загалом гнітючу ситуацію, були вкрай обмежені.

Вже матеріальне становище більшості населення у поєднанні з пріоритетом сили як засобу вирішення будь-яких питань створили підґрунтя для асоціальних явищ (мародерства, крадіжок, пограбувань, убивств, позасудових розправ, зловживань службовим становищем, аморальних вчинків і т. ін.), які з часів окупації успадкувала радянська влада.

«Новий порядок» базувався на соціалізації правопорядку і режимних заходів. Зобов'язуючи людей виконувати ті чи інші вказівки окупаційної адміністрації, гітлерівці встановлювали практику колективної відповідальності за порушення існуючих приписів, заручництва і т. ін. В цьому контексті простежується тенденція до творення квазі-колективістської психології нового зразка, що базується на тотальному упокоренні й невідворотності покарання як основного спонукаючого засобу. Зовні це схоже на радянський колективізм, однак тільки зовні. Попри схожі механізми й атрибутику комуністичний колективізм ґрунтувався на хоча й навіюваному, але внутрішньому переконанні у справедливості такого устрою у більшості членів соціуму. Стрижневою

конструкцією колективізму, запровадженого нацистами, стали терор і перетворення людей на безмовний, сірий натовп. Більшовицький колективізм, якщо хочете, мав оптимістичні форми вияву, колективізм окупаційної доби — песимістично-трагічний.

Завершуючи виклад, хочу навести зізнання О. Меліхова, який «давно помітив, що відразу сформулювати свою точку зору з граничною точністю — справа майже безнадійна, значно краще відточувати її на перебільшеннях опонентів, зачеплених за живе твоїми перебільшеннями»⁷.

Нехай ці слова й стануть запрошенням до дискусії.

¹ Snyder T. The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. Yale University Press, 2003. — P. 154–178.

² Заярнюк Андрій. Виконавці етнічної чистки поляків Волині як інтелектуальна проблема. — У кн.: Волинь і Холмщина 1938–1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003. — С. 261–286.

³ Mason T. Social Policy in the Third Reich. The Working Class and the „National Community». Oxford, N. — Y., 1993. — p. 280.

⁴ Кравченко А., Батурін С. Українські невідьники Третього рейху. — Львів, 2005. — С. 32.

⁵ Вероисповедная политика Российского государства. Учебное пособие. / Отв. Ред. М. Шахов. — М., 2003. — С. 9.

⁶ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років. Політологічний дискурс. — К., 2005. — С. 48.

⁷ Литературная газета. — 2004. — 15–21 дек. — № 50. — С. 4.